

Pamäť krajiny

Faktory ovplyvňujúce premeny krajiny

Miriam Heinrichová

Krajinu možno charakterizovať ako dynamický systém s vlastnou štruktúrou a významovou podstatou. Britský historik Frederic Wiliam Maitland, ju prirovnal k zázračnému pergamentu, na ktorom boli stránky najprv popísané a potom po určitom čase vymazané a nahradené novými zápismi. Autor vystihol fakt, že kultúrne krajiny nie sú ničím iným ako mnohokrát prepisovanými stránkami histórie ľudského rodu¹. Ale prepisovaný pergamen už nikdy nebude vyzerať ako nový, nedajú sa z neho zmazať všetky stopy. Tieto stopy možno nazvať pamäťou krajiny. Staršie a mladšie vrstvy krajiny sa navzájom prelínajú. Tvoria ich materiálne prvky, ktoré sú zhmotneným duchom ľudskej aktivity v priestore a čase. Súčasná kultúrna krajina predstavuje určitý časový komprimát, akúsi „časovú briketu“, v ktorej sa prelínajú prvky, respektíve časti doznievajúcich, časovo spodnejších kultúrno-krajinných vrstiev s časovo bližšími – vrchnejšími a najvrchnejšími vrstvami². Tieto prvky sa šíria v čase viac-menej kontinuálne, aj keď v priestore môžu pôsobiť diskontinuálne³. Pamäť krajiny je pripomienkou historických a kultúrnych súvislostí, a tým krajinu zasadzujú do širšieho kontextu. Nositeľom pamäti v krajine je štruktúra a pamäť opäť sprostredkuje generovanie štruktúr: krajina je sebaštrukturujúci systém⁴.

Stopy histórie v krajine sú jedny z najvýznamnejších hodnôt kultúrnej krajiny. Podľa Vorela (2000)⁵ sprostredkujú svojbytnú podobu krajiny s jedinečným významom a odlišnosťou. „Sú to miesta s vysokou vlastnou identitou. Vlastná identita je špecifickou vlastnosťou kultúrnej krajiny, daná predovšetkým prítomnosťou zachovaných stôp kultúrneho a historického vývoja, jedinečnosťou a neopakovateľnosťou krajinnej scény a výraznosťou jednotlivých prvkov (prírodných aj umelých) krajiny,“ píše autor.

Časová dimenzia⁶ sa môže v krajine prejavovať pomocou vizuálne identifikovateľných prvkov na

povrchu zeme, ktoré v nej vytvárajú viac či menej zachovanú štruktúru. Môžu to napríklad byť pozostatky obydli, mestských štruktúr, hranice pozemkov ciest či dopravných sietí. Takisto to môžu byť všetky komponenty prirodzeného a antropogénneho pôvodu, ktoré sa nejakým spôsobom podieľali na utváraní krajinnej podoby od praveku do súčasnosti (reliéf, akumulované pôdne vrstvy – nivné usadeniny, sedimenty vzniknuté svahovou eróziou, ornica). Ľudský vplyv na krajinu možno nájsť dokonca aj tam, kde krajina vyzerať prirodzene. Časovú dimenziu v krajine dokazuje minulosť, ktorá pochovaná prečkala v krajine vo forme paleontologických nánosov. Zachované prvky v krajine (či už nad, alebo pod zemským povrchom) obsahujú určité znaky, vďaka ktorým ich možno zaradiť do príslušnej časovej vrstvy vo vývoji krajiny.

Aspekt času je často kľúčový pre pochopenie logiky vzťahov medzi prírodnými vlastnosťami krajiny, ich využívaním a ich vzhľadom. Aby bol určitý spôsob využívania krajinotvorný, musí v danej činnosti pôsobiť určitý čas určitým spôsobom. Potom dochádza k obojstrannému vplyvu – prírodných podmienok na spôsoby využívania krajiny a naopak. Čas, za ktorý využívanie krajiny dlhodobo ovplyvní jej podobu, je rôzny – podľa charakteru činností a ich interakcií s krajinou. Dlhodobosť určitých činností bez degradačných zmien vo funkciách a vzhľade krajiny je významnou indikáciou jej udržateľnosti⁷. Udržateľnosť je pritom aj podľa zákona o ochrane prírody a krajiny považovaná za základné hodnotiace hľadisko estetickej a prírodnej hodnoty krajinného rázu.

Identifikácia pamäte krajiny pomáha odkryť vzťahy medzi človekom a krajinou a tým prispieť k poznaniu našej histórie. Obr. 1

Zmeny, dynamika a plynulosť vývoja krajiny

Spomínané deje v krajine prebiehajú rôznou intenzitou. Významným mechanizmom spúšťajúcim zmeny v krajine sú zmeny v hodnotách a myslení človeka. Sú

A

B

C

1 | Na obrázkoch možno porovnať zmeny krajiny obce Sklabiňa v okrese Martin v päťdesiatych rokoch 20. storočia (obr. A) a v súčasnosti (obr. B). Na obr. A možno vidieť ešte tradičný poľnohospodársky ráz obce s výraznou štruktúrou lánových polí. Sídlnú štruktúru vytvára len niekoľko domov a krajina je výraznejšie odlesnená. V súčasnosti (obr. B) v panoráme dominuje radová výstavba domov, obec sa viditeľne rozšírila smerom na západ. Bývalé polia sú udržiavané už len ako lúky a pasienky. Lineárna štruktúra lánov sa z krajiny vytratila. Obr. C dokumentuje prekrýv štruktúry lánových polí na súčasnej krajinskej štruktúre. Obr. A Foto Ján Bojmír, obr. B, C, Miriam Heinrichová

2 | Premeny krajinej štruktúry Piešťan na začiatku 19. storočia, v tridsiatych rokoch 19. storočia, v dvadsiatych rokoch 20. storočia a od sedemdesiatych rokov 20. storočia – centrum a kúpeľný ostrov.

Autorka Miriam Heinrichová, Ortofotomapa © Google
Autorka Miriam Heinrichová

výsledkom nejakého podnetu či zmeny, ktorá prichádza pozvoľne, alebo náhle. Pozvoľné zmeny v krajine vyvolávajú predovšetkým faktory súvisiace so zvyšovaním alebo zmenou nárokov a potrieb spoločnosti. Tie môžu vyústiť do zmien spoločenského zriadenia alebo vlastníckych vzťahov a výrazne ovplyvniť kvalitu krajiny. Náhle zmeny v krajine sú výsledkom prírodných katastrof, vojen či epidémií.

V súvislosti s vývojom krajiny ekolog Zdeněk Lipský⁸ rozlišuje tri schémy typov vývojových období:

- obdobie relatívne antropogénne podmienenej stabilizácie krajiny,
- obdobie prudkých zmien a s ním spojená výrazná destabilizácia krajiny,
- obdobie (dočasného, ale miestami aj trvalého) zvratu vo vývoji pri dočasnom (niekedy trvalom) znížení antropického tlaku na krajinu. Obr. 2

Obdobie relatívne antropogénne podmienenej stabilizácie krajiny, predstavuje úmerná stabilizácia výroby, používania technológií, hustoty zaľudnenia, s relatívne ustálenými antropogénnymi vstupmi do krajinného systému. Príkladmi z histórie môžu byť primitívne sfahovavé poľnohospodárstvo v období neolitu, feudálne hospodárstvo v 16. storočí alebo poľnohospodárska malovýroba slovenského vidieka do polovice 20. storočia.

Obdobie prudkých zmien a s ním spojená výrazná destabilizácia krajiny nastáva pri zvýšení

antropického tlaku na krajinu alebo zavedením nového a rozvrátenia predošlého systému – krajinného aj ekonomického. Z histórie môže reprezentovať toto obdobie napríklad prechod na vyššiu formu poľnohospodárstva – z prielohového na trojpoľný systém, z trojpoľného na striedavý systém hospodárenia alebo scelovanie pôdy kolektívizáciou.

V lesnom hospodárstve sa destabilizácia krajiny prejavila predovšetkým pri valašskej kolonizácii pomerne hromadným výrubom lesov a ničením koso-drevinového pásma. Takisto prudký rozvoj baníctva a hutníctva v banských regiónoch vyústil do bezbrehého ničenia pôvodných lesov. Mohutné pôdne erózie naštartovali zavedenie ochrany a pestovania lesa. Obdobia prudkých zmien v krajine môžu spustiť aj prírodné katastrofy, vojny, revolúcie, epidémie, ktorých výsledkom sú devastácia, opúšťanie krajín či migrácie ľudí. Tieto faktory majú pre ľudskú kultúru niekedy až ničivý ráz. Súčasne sú predzvestou niečoho nového (niekedy aj pozitívneho), čo ovplyvní vývoj krajiny v budúcnosti.

Po období prudkých zmien väčšinou prichádza **obdobie (dočasného, ale miestami aj trvalého) zvratu vo vývoji pri dočasnom (niekedy trvalom) znížení antropického tlaku na krajinu.** Vhodným príkladom sú migrácie národov v 17. storočí, v priebehu a po skončení tridsaťročnej vojny alebo v pohraničí po roku 1945 vystahovaním nemeckého obyvateľstva.

Výraznejšie opúšťanie krajiny a sťahovanie ľudí prebehlo aj v päťdesiatych rokoch 20. storočia. Ľudia opúšťali hornaté oblasti vnútrozemia, ktoré neboli vhodné pre poľnohospodársku veľkovýrobu a sťahovali sa do miest. Výsledkom takéhoto obdobia je prírodná stabilizácia krajinného systému. Človek migráciou uvoľnil priestor na uplatnenie prírodných autoregulačných mechanizmov – sukcesie. **Obr. 3**

Významné faktory ovplyvňujúce premeny krajiny

K základným determinantom ovplyvňujúcim historický vývoj kultúrnej krajiny patria krajina, ako nositeľ potenciálu, a človek respektíve spoločnosť, ako nositeľ, ale aj tvorca kultúry v krajine. Predpokladom úspešného formovania kultúrnej krajiny je existencia väzieb medzi týmito východiskovými determinantmi, to jest väzieb medzi spoločnosťou a krajinou.

Osídľovanie a spôsob využívania krajiny je diktovaný jej prírodnými charakteristikami – na jednej strane predstavujú potenciál, na druhej limitujúci faktor. Zjednodušene by sa dalo povedať, že prírodné limity určujú špecifiká využívania krajiny a potenciál krajiny predstavuje atraktivitu krajiny pre využívanie človekom.

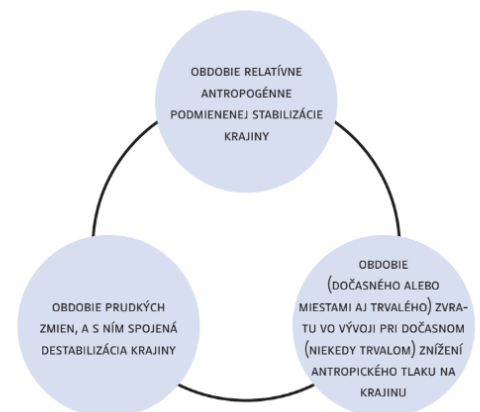
Práve limitujúce prírodné zložky sú základným predpokladom pre vznik špecifických kvalitatívnych vlastností krajiny⁹. Čím viac prírodných limitov

krajina má, tým výraznejšie človek rozvíja špeciálne formy jej využívania a tým špecifickejší je jej ráz.

Prírodné špecifiká do určitej miery obmedzujú pôsobenie človeka, čo sa v histórii mohli prejavovať rôzne:

Človek hľadal možnosti najefektívnejšieho využívania krajiny. Pritom formoval svoj vzťah k danému miestu – vytváral spoločenské hodnoty¹⁰ v krajine. Ako príklad možno uviesť aspoň najznámejšiu lokalitu špecifického historického využívania krajiny, ktorou je Liptovská Teplička. Je to ukázkový prípad krajiny s výraznými prírodnými limitmi ako reliéf, pôda a klíma. Pokiaľ chceli ľudia v takejto krajine žiť, museli sa jej do určitej miery prispôbiť. Miesto výrazne určovalo dej a formovalo identitu spoločnosti.

Prírodné špecifiká predstavovali strmý reliéf, skeletnaté pôdy, chladná klíma s vysokým počtom zrážok. Spôsob využívania tejto krajiny reagoval na špecifiká, čím vtláčil krajine špecifické kvalitatívne vlastnosti zhmotnené v štruktúre terasovaných svahov, ktorých línie vznikli postupným odstraňovaním kamienka s pôdy. Odstránením kamienka sa vytvorili úrodné kultúrne pôdy, ktoré predstavovali dôležitý článok v obžive obyvateľov. Terasovanie malo zároveň krajinno-ekologický význam, lebo zabráňovalo vymývaniu drobných častíc z pôdneho profilu a celkovej erózii pôdy. Chladná klíma určovala orientáciu hospodárskej výroby na pasienkarský

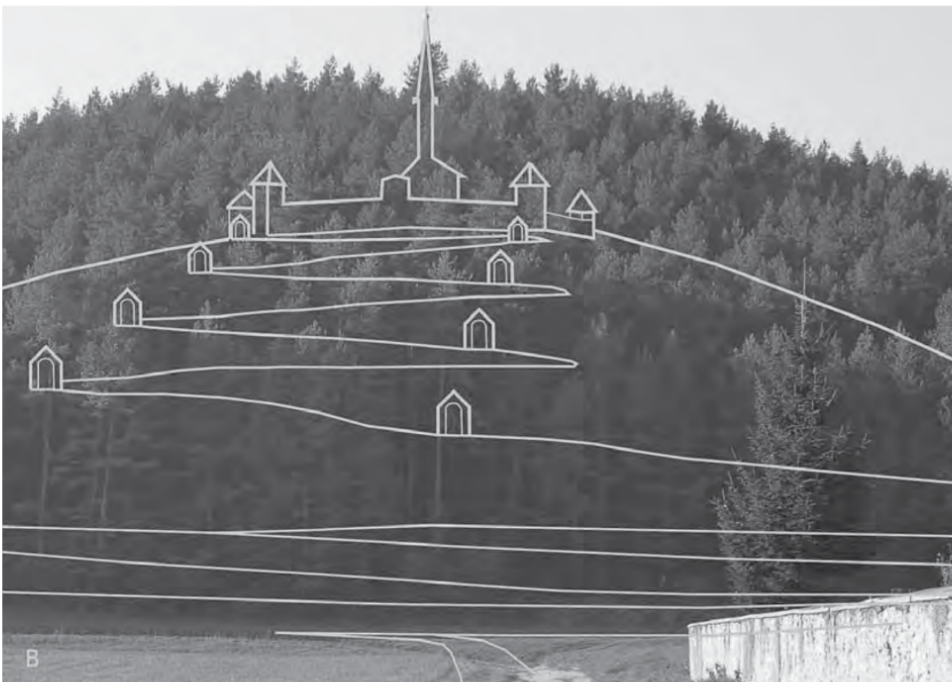

3 | Schéma vývojových období v krajine podľa Lipského
In: Löw, Michal (2003)

Ani jeden extrém nie je pre krajinu vhodný. Zmenám sa však spoločnosť neubráni. Dôležité je, akým spôsobom sa tieto zmeny zapíšu do krajiny a ako ovplyvnia jej rozvoj do budúcnosti. Obr. 6

Príspevok bol spracovaný ku grantu – Podpora mladých výskumníkov: Historická krajina jej premeny a súčasny charakter

6 | Obrázky dokumentujú výraznú zmenu v krajinom obraze obce Kláštor pod Znievom. Kým na prvom obrázku (obr. A) z 20. storočia dominuje kalvária, v súčasnosti je kopec kalvárie pokrytý hustým porastom borovic a smrekov. Kalvária síce existuje, ale je zahalená do tieňa stromov. Viditeľná ostala len veža kostolíka. Farebné línie prekreslené z historickej fotografie na obr. B dokumentujú štruktúru sakrálnych stavieb za stromami.

Obr. A Archív obce Kláštor pod Znievom

Obr. B Miriam Heinrichová

¹ GOJDA, Martin: Archeologie krajiny. Vývoj archetypů kulturní krajiny. Praha, Academia 2000, s. 238.

² ŽIGRAJ, Florin: Dimenzie a znaky kultúrnej krajiny. In: Životné prostredie. Bratislava, Ústav krajinnej ekológie SAV, č. 5, 2000.

³ ŽIGRAJ, Florin: Význam časopriestoru pri transformácii kultúrnej krajiny. In: Geografické štúdie. Banská Bystrica: UMB, č. 4, 2000. 10 s.

⁴ SÁDLO, Jiří: Krajina jako interpretovaný text. In: Filosofie živé přírody. Praha, Herrmann & synové 1991. 222 s.

⁵ VOREL, Ivan: Přírodní, kulturní, estetické hodnoty a struktura osídlení – konflikt nebo harmonie. In: Kulturní krajina, Háje, Jech (eds.). Praha 2000, s. 126 – 133.

⁶ Časovú dimenziu popisuje Florin Žigraj v rámci definovania dimenzií kultúrnej krajiny. „... ovplyvňuje svojimi vlastnosťami, napríklad zotrvačnosťou, kontinuitou a akumulatívnym, respektíve evolučným potenciálom, vlastnú náplň kultúrnej krajiny a síce nakladaním jednotlivých časových vrstiev. To znamená, že pochopenie súčasnej kultúrnej krajiny a jej štruktúry si nevyhnutne vyžaduje okrem iného aj retrospektívnu analýzu jednotlivých kultúrnokrajinných časových horizontov“.

^{7, 8} LIPSKÝ, Zdeněk In: LÖW, Jiří. – MÍČHAL, Igor: Krajinný ráz. Kostelec nad černými vrchy, Lesnická práce 2003. 552 s.

⁹ Špecifické kvalitatívne vlastnosti krajiny možno charakterizovať ako nehmotné – pociťovateľné vlastnosti krajiny, ktoré vznikli špeciálnym využívaním krajiny. Vzhľadom na ich špecifickosť sú pre spoločnosť veľmi hodnotné. Majú veľkú informačnú silu – vypovedajú o využívaní krajiny, dokumentujú historický vývoj spoločnosti v špecifickom krajinnom prostredí. Preto sú významným dedičstvom každej kultúry.

¹⁰ Ide o hodnoty spoločenského prejavu krajiny. Spoločenský prejav historickej krajiny možno charakterizovať ako sociálno-kultúrnu dimenziu krajiny. Je to súhrn nehmotných – kvalitatívnych vlastností krajiny, ktoré sú výsledkom vývoja vzájomných väzieb medzi ľuďmi, respektíve spoločnosťou a krajinou. Identifikačnou jednotkou spoločenského prejavu HK je jeho hodnota. Možno ju nazvať aj spoločenskou hodnotou. Základnými spoločenskými hodnotami HK sú: genius loci, identita krajiny a krajinný ráz.

¹¹ SLAVKOVSKÝ, Peter: Agrárna kultúra Slovenska. Premeny v čase. Bratislava, VEDA vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2002. 240 s.

¹² Charakteristiky spoločnosti, ktorých pôsobením sa vytvára kultúrne bohatstvo krajiny. Nesú v sebe napríklad tradície, zvyky, zručnosti, technickú vyspelosť spoločnosti a iné. Možno ich definovať vo dvoch polohách – kvantitatívnej a kvalitatívnej.